

*PER VIA DE CÀSTICH E CORRECCIÓ: VIOLÈNCIA DOMÈSTICA I
LLICÈNCIES DE CÀSTIGS A LA VALÈNCIA BAIXMEDIÈVAL
(1384-1456)*

*PER VIA DE CÀSTICH E CORRECCIÓ: DOMESTIC VIOLENCE
AND PUNISHMENT LICENSES IN LATE MEDIEVAL VALENCIA
(1384-1456)*

Alberto BARBER BLASCO
Universitat de València
albertobarberblasco@gmail.com

Resumen: El present estudi analitza les llicències de càstigs particulars que foren expedides pel tribunal del Justícia Criminal, centrant-se en les persones que demanaren aquestes llicències i els grups socials que patiren aquests càstigs. Un estudi que posa de relleu els llibres de cèdules com a font d'estudi que ens permet endinsar-nos en la violència de caire més domèstica i conèixer els motius pels quals els particulars volgueren aplicar a ajudants, mossos, esclaus, familiars o insans del seu nucli social més directe o indirecte.

Palabras clave: València, Baja Edad Media, justicia criminal, castigo medieval, violencia doméstica.

Abstract: The present study analyzes the particular's punishment licenses issued by the Criminal Justice court, paying attention in the people who ordered these licenses and the social groups who suffered these punishments. An study that highlights the *llibres de cèdules* as a research source that allows us to get into the domestic violence And to know the reasons why private individuals wanted to apply to assistants, servants, slaves, family members or insane people from their most direct or indirect social nucleus.

Keywords: Valencia, latter Middle Ages, criminal justice, punishment, domestic violence.

1. Introducció¹

Durant les darreres dècades, els estudis que han atés qüestions referents a la violència a l'Edat Mitjana han estat molt prolífers i nombroses. Si més no, l'interés de la historiografia per la violència medieval ha continuat estant ben present els darrers anys.² En consonància amb aquests, altres estudis sobre sociabilitat i conflictivitat social també han estat un tema candent durant les últimes anualitats.³ Per al nostre cas, l'objecte d'estudi sobre el qual volem aprofundir també està vinculat amb la violència, tot i que d'una manera més concreta, com és la violència domèstica. Una violència en forma de càstig que estava legitimada i avalada pel sistema judicial i legislatiu de l'època. Ens referim a les llicències de càstigs que foren expedides pel Justícia Criminal de la ciutat de València que s'han detectat als llibres de cèdules conservats per a la Baixa Edat Mitjana.

Bé és sabut que l'aplicació de càstigs físics han estat quasi sempre relacionats amb els estudis referents a la delinqüència medieval,⁴ entenent-se que aquests càstigs havien de realitzar-se de manera pública com a mètode exemplaritzant de cara a la resta d'espectadors, buscant sempre que el nombre de testimonis durant la celebració d'aquestes execucions fora el major possible.⁵ A diferència d'aquestes pràctiques d'aspecte públic, aquest estudi pretén més bé mostrar quines eren aquelles pràctiques punitives que es realitzaven dins de l'àmbit privat, la que es trobava a l'interior de la llar i es produïen entre

1 Aquest article s'emmarca dins del projecte «Desigualdad económica y movilidad social en la Europa mediterránea (siglos XIII-XVI). CPI-21-343», programa «Prometeu» per a grups d'investigació d'excel·lència de al Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport (actual Conselleria d'Innovació, Universitats, Ciència i Societat Digital), dirigit per Antoni Furió. Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6486-8429>

2 Un clar exemple a destacar entre les produccions més recents ha sigut la publicació de les *Actes de la XXIX Setmana d'estudis medievals* a Nájera de l'any 2018: López Ojeda, 2019; altres, en canvi, han tractat aquesta temàtica des d'un punt de vista més historiogràfic: Devia, 2015: 1-36.

3 Córdoba de la Llave, 2014: 34-53; Monsalvo, 2016; Martín Cea, 2010; Monsalvo 2020, 191-214 en Muñoz y Ruiz, 2019; Sánchez, 2019.

4 Pel que fa als estudis referents a la ciutat de València de finals del segle XIV fins a principis del XV destaquem Narbona, 1987; Narbona, 1992. Per als estudis de finals del XV i XVI destaquem Pérez García, 1990.

5 Bazán, 2012: 447-475; Cabrera, 1994: 9-38; Bazán, 2019: 1-46; Bazán, 2007: 306-352; Barber, 2020: 131-149; Sabaté, 2007: 117-276.

aquelles persones que formaven el mateix nucli familiar, essent aquesta una de les múltiples manifestacions d'exercir la violència a partir d'unes fonts com són les llicències de càstigs que encara no havien estat objecte d'estudi per part de la historiografia.

La font d'estudi que hem triat per dur a terme aquest estudi, els llibres de cèdules, no és nova i fa anys que fou posada en valor.⁶ Aquests formaven part del conjunt de produccions documentals que es creaven a la cort criminal, com també foren els llibres de denunciacions, els llibres de comptes, llibres de demandes o de requisicions, quaderns de paus i treves, entre altres. Els llibres de cèdules estaven compostats, generalment, per mans de cinquanta folis cadascuna, arribant-se a enquadrar anualment volums amb un total d'entre vuit i dotze mans. Vist d'aquesta manera, s'entén l'alt valor documental que suposa la seua consulta per a l'estudi de la delinqüència i la criminalitat on s'anotaven els clams, queixes, asseguraments, declaracions dels encausats, relació de persones ferides o mortes, disposicions emanades pel consell, crides i bans del trompeta de a ciutat, jurament dels càrrecs, caplleutes i, també, aquestes llicències de càstigs. Aquesta font judicial esdevenia així com un dietari on es prenia nota dels nombrosos esdeveniments que atenyien a la cort criminal, destacant ací, entre totes elles, les llicències de càstigs, les quals no havien estat posades en valor per part de la historiografia fins ara. El problema, com en moltes fonts medievals, ha sigut que la conservació de manera seriada d'aquests voluminosos llibres no ha arribat als nostres dies, havent-ne un total de dotze llibres de cèdules per cobrir les centúries dels segles XIV i XV, corresponents als anys 1384, 1401, 1402, 1403, 1407, 1422, 1435, 1440, 1445, 1449, 1456 i 1487.

La posada en valor d'aquestes llicències de càstigs ens permetrà conèixer diferents aspectes a tenir en compte. Entre tots ells, destaquem la identificació dels demandants d'aquestes llicències, el tipus de càstigs que van ser imposats, els encarregats de dur-los a terme, el temps durant el qual van estar vigents dits càstigs, els diferents grups socials que reberen la punició, i quins van ser els motius que els demandants al·legaren perquè els foren atorgades dites llicències. En la mostra recollida s'han comptabilitzat un total de 117 llicències distribuïdes en deu dels dotze llibres de cèdules que s'han conservat des de finals del segle XIV fins a la segona meitat del segle XV.

6 Narbona, 2005: 364-365

Taula 1. Llibres de cèdules consultats a l'Arxiu del Regne de València⁷
i nombre de llicències identificades (1384-1456)

<i>Llibres de cèdules consultats</i>	<i>Número de llicències</i>
1384	1
1401	15
1402	11
1403	12
1407	20
1422	19
1440	4
1445	16
1449	11
1456	8
Total: 10	Total: 117

2. Legitimitat legislativa: el dret a castigar

A l'Occident Europeu, l'organització interna de la família estava encapçalada per l'home. A la Corona d'Aragó i, en concret, al regne de València, els furs reconeixien que dins del si familiar el pare tenia l'autoritat sobre els seus fills, ja foren legítims, legitimats o adoptius. A més, el cap de família tenia l'obligació per una banda de vestir, educar, defensar i alimentar-los, com d'altra banda el deure de formar, educar i ensenyar-los, i, de la mateixa manera, el de corregir i castigar-los sempre que ho considerara convenient.⁸ Però, aquest deure de poder castigar no estava únicament dirigit envers els fills, sinó que aquest podia fer-lo servir també cap a l'esposa i, en general, cap a tot individu que visquera sota el sostre del marit o cap de família, on podien incloure's tant els serfs, familiars i deixebles com altres homes i dones que estigueren convivint dins del si familiar.⁹ Aquests individus que habitaven dins la llar eren considerats persones domèstiques com bé tipifiquen els furs:

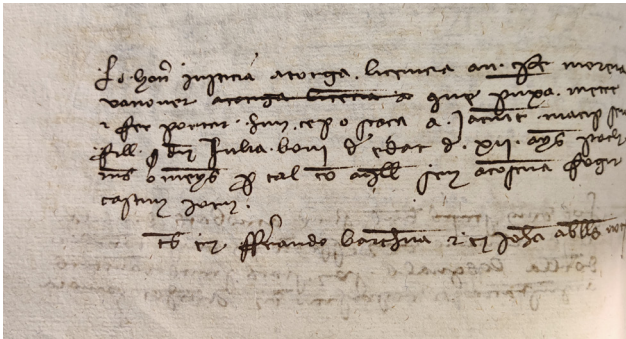
7 Abreviatures utilitzades: ARV, Arxiu del Regne de València. JC, Justícia Criminal.

8 Graullera, 1999: 417-424.

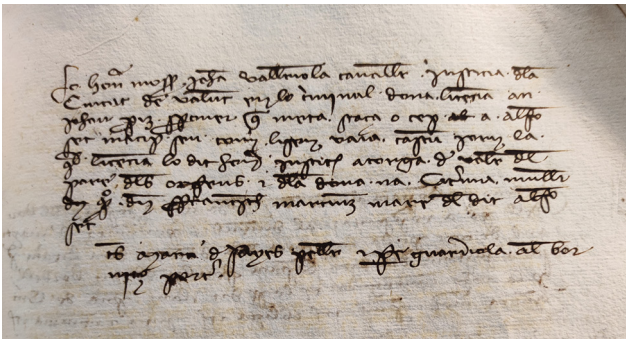
9 García Herrero, 2008: 42

Imatge 1. Llibres de cèdules dels anys 1403, 1407 i 1422 conservats a l'Arxiu del Regne de València.

Imatge 2. Exemple núm. 1 d'una llicència de càstig.

Imatge 3. Exemple núm. 2 d'una llicència de càstig.

Domèstiques persones sen apellades mullers, servus, hòmens qui estan a loguer, nebots, deixebles scholans, e tots hòmens e fembres qui són de la companyia de algú.¹⁰

L'aplicació de la violència psicològica i física sobre els membres que composaven el nucli familiar estaven permeses i eren enteses com un mecanisme útil que servia per educar i corregir aquelles desviacions de la conducta humana com podien ser la desobediència, les faltes de respecte, o la realització d'actes o accions en detriment del cap de família. Aquests maltractes s'emmarcaven dins del «dret feudal» que el marit o senyor tenia, amb la condició que aquest maltractament no es fera mitjançant l'ús d'armes blanques que pogueren provocar ferides greus o causar l'amputació d'un membre o part del cos:¹¹

Furts, o rapines, o injúries domèstiques, ço és, que seran feites per persones que seran de casa, sien castigats per aquells senyors o per los meestres ab qui estaran. Enaxí que no sien tenguts de respondre a nós ne a la cort, ne aquelles persones no sien hoýdes per nós ne per la cort d'aquel castigament que sia feyt.

En aquest fur enadeix lo senyor rei que ningun senyor ni Maestre no pusque fer justítia corporal de son servent ne de son deixeble, ne de son catiu, ço és, a saber de tolre negún de sos membres, axí com és mà, o peu, o nas, o orelles, o huyls ne de altres coses semblants.

E si l senyor té pres algú home christià, servent o deixeble seu, que de deu dies aenant no se'n poden avenir abduy que lo servent o l dexeble se pusque clamar a la cort del senyor d'aquela presó, e la justítia que do cascú son dret.¹²

Per al cas d'aquelles persones que estigueren afermats o contractats amb altres, ja fora com a serfs o com a aprenents d'ofici, els furs avalaven i justificaven al mestre el seu dret a castigar-los, compilant-se la següent disposició sobre els aprenents i altres individus domèstics pel que fa a qüestions d'aspecte penal:

Lo senyor o el maestre qui alcunes paraules injurioses d'aquelles que damunt són dites o d'altres a aquell qui ab ell estarà a soldada o a son servent o a son hom o a son dexeble dirà, no sia tengut a nós ne a la cort ne a aquell qui haurà soferta la injúria, per rahó de les paraules injurioses que haurà dites.¹³

A més, en el cas que el mestre s'excedira aplicant un càstig al seu aprenent o deixeble com poguera ser amputant-li una part del cos, els furs especifiquen

10 *Furs de València*, fur XIV, rúb. I, llibre VI.

11 Vinyoles, 2020: 148-150.

12 *Furs de València*, fur XIII, rúb. I, llibre VI.

13 *Furs de València*, fur VII, rub. V, llibre IX.

que li s'hauria d'aplicar la llei del talió al mestre, llevant-li la part proporcional que aquest li havia fet perdre al seu deixeble o aprenent:

Si-l maestra nafarà son dexeble a qui mostrarà o castigant li farà tal cosa que perdrà l'ull o serà fet losch o l'ociurà, aquell maestre qui aytal gastigament haurà feit a son dexeble sia tengut del mal que li haurà feit.¹⁴

Amb aquest marc legislatiu l'home de la casa o el mestre actuava en conseqüència, emparant-se sota la normativa foral per corregir o castigar la conducta d'aquella persona que estava al seu càrrec. Pel que fa a les mesures correccionals que s'autoritaven en aquestes llicències només s'han identificat dos tipologies: la retenció física mitjançant la inserció de ceps i l'aplicació d'assots. Ara bé, no coneixem el per què de la necessitat dels particulars d'haver d'acudir al Justícia Criminal per poder infligir aquestes mesures correctives específiques, tenint en compte que el sistema legislatiu i la ideologia patriarcal ja les autoritzava. Com es veurà, en alguns casos els encarregats d'aplicar els càstigs, sobretot pel que fa als assots, eren o bé els saigs, membres dels cos de seguretat urbana, o bé l'anomenat *morrodevaques* o botxí, l'especialista encarregat d'aplicar les punicions físiques més habituals a les ciutats medievals; en altres d'aquestes llicències no s'especifica qui havia de ser l'encarregat de dur a terme l'acció correctiva. Pel que sabem, l'existència d'aquestes llicències de càstigs ens porta a deduir que l'execució d'alguns dels càstigs privats tenia límits. Si més no, tot apunta que aquestes punicions tan vinculades a l'exercici de la justícia pública i reial només podien realitzar-se dins l'àmbit privat amb el vistiplau d'una figura judicial de rellevància com era a València el Justícia Criminal.

L'estudi d'aquestes llicències ens ha permés agrupar aquelles persones que rebien aquests càstigs en quatre sectors socials definits: macips, familiars, esclaus i insans.

Taula 2. Grups socials i nombre de llicències

<i>Grups socials</i>	<i>Número de llicències</i>
Macips	73
Familiars	23
Esclaus	12
Insans	4

14 *Furs de València*, fur XLVI, rub. VIII, llibre IX.

3. Castigar als mossos

L'entrada al servici en una casa podia realitzar-se per diferents motius, principalment dos: o bé s'entrava com a serf, o bé s'entrava com a aprenent d'ofici. El problema lingüístic que plantegen els llibres de cèdules és que la nomenclatura emprada per dirigir-se cap a la persona que va patir el càstig no ens ha permès diferenciar si era un aprenent d'ofici o un serf domèstic, ja que en la majoria dels casos apareixen designats sota el terme de *macip*¹⁵ o s'assenyala *qui stà ab* seguit del nom del contractant o tutor. En aquest sentit, ens ha semblat convenient agrupar tots ells dins del mateix grup degut a la dificultat a l'hora de diferenciar la seua categorització.

De les 73 llicències atorgades per castigar als mossos només en 54 coneixem el motiu pel qual aquests mestres o tutors les sol·licitaren, en les 19 restants no s'indica ni s'especifica la causa que els conduïren a demanar-les. Els motius principals pels quals aquests mestres les requeriren foren dos: la primera d'elles, i majoritària, amb 53 casos, era com a conseqüència de la fugida que aquests mossos realitzaven cada poc temps; mentre que l'altra, amb una única aparició, era per ser víctimes de furts que els propis mossos els realitzaven.

En totes elles, el càstig o la mesura correccional aplicada a aquests mossos era sempre la mateixa. El mètode correctiu emprat es basava en la col·locació d'un cep, cadena o grillons als peus o cames del mosso durant un període de temps determinat. La variabilitat temporal que hem detectat en aquests llicències podia ser prou significativa. Mentre que la prolongació més breu que hem trobat per dur un cep fou de 8 dies, com va ser el cas del mosso Joanet, qui va haver de portar un cep a la cama a petició de l'argenter Tomàs Vives,¹⁶ el major període de temps que es va donar per aplicar dita retenció va ser una de 6 mesos, com fou el cas de Gabriel, qui estava amb el pintor Francesc Serra.¹⁷ Però, en general, la majoria de les llicències que s'expediren el temps de retenció en un espai concret oscil·lava entre un i dos mesos.

Altres aspecte a destacar fou la presència de familiars o anteriors tutors de l'afectat a l'hora d'expedir-se la llicència. Tot i que podem pensar que l'amo

15 A les dues primeres entrades del Diccionari Català-Valencià-Balear que recull el terme *Macip* es fa referència tant a l'encarregat d'ocupar-se de les tasques domèstiques com a aquella que està aprenent un treball.

16 Arxiu del Regne de València, *Justícia Criminal*, Cèdules, 24, 1a mà, s.f.

17 ARV, *JC*, Cèdules, 16, 3a mà, s.f.

o tutor del seu mosso o macip podia acudir a la cort per demanar el permís punitiu, en ocasions s'han trobat autoritzacions de càstigs que s'han atorgat amb la presència de figures com la mare o del pare d'orfes:

Lo honorable mossèn Johan Valleriola, cavaller, Justícia Criminal de la ciutat de València en lo criminal, dóna licència an Johan Periz, speroner, que meta staca o cep a Alfonset, macip seu, com li se'n vaia cascun jorn. La qual licència lo dit honorable Justícia atorga de voler del pare dels orfens e de la dona na Caterina, muller quòndam d'en Francesch Martínez, mare del dit Alfonset.

Testimonis: Macià de Sayes, peller, e Pere Guardiola àlies Borniço, porter.¹⁸

No coneixem si aquest acte de presència es va produir a mode de vistiplau, però, en aquest cas, els continus intents de fugida per part d'Alfonset dia rere dia van ser el motiu principal pel qual l'*esperoner* Joan Periz va demanar la llicència. Aquesta pràctica fugitiva per part dels mossos o serfs ja es va tenir en compte a l'hora de redactar-se els furs donant una resposta clara a aquest tipus d'accions:

Si los catius o los servus fugiran a lurs senyors, aquela fuita que ells faran per alcuna rahó no pusque tenir dan als senyors que no ls pusquen recobrar.¹⁹

Els furs assenyalaven que tot aquell senyor tinguera la possibilitat de recuperar el seu captiu o serf quan aquest fugira. En la majoria dels aferments s'especificava la cohabitació del serf o afermat en la casa del contractant i en cas de fugida el contractant tenia el dret a buscar, capturar i posar de nou al seu servici al trànsfuga.²⁰

A pesar dels mecanismes judicials que permeteren l'expedició d'aquestes llicències, en alguns casos ens hem trobat amb amos o senyors que asseguraven als seus macips o servents sota condemna de pagar una pena econòmica.²¹ Aquest assegurament posava formalment fora de perill al mosso del seu amo

18 ARV, *JC*, Cèdules, 19, 1a mà, s.f.

19 *Furs de València*, fur I, rúb. I, llibre VI.

20 Sixto, 1993: 148-150.

21 Pel que fa als estudis sobre aquests tipus de proteccions judicials, aquest tipus de mecanismes han estat investigats per al sexe femení al regne de Castella en Álvarez Bezos, 2015: 65-90.

o senyor, però, tot i l'assegurament, als llibre de cèdules s'ha deixat constància d'algunes de les protestes que aquests amos manifestaven al tribunal sobre la llicitat natural amb què els amos es veien per corregir la conducta dels seus serfs, mossos o contractats:

En Domingo Vicent, perayre, assegura an Bonanat Figerola, corredor, e a Pere Figuerola, fill d'aquell, pena .CC. morabatins d'or per cascun, aplicadors la meytat al seny[or] rey e l'altra meytat a la part. Renuncia, obliga etc.

Testimonis: en Johan Climent e en Bernat Frexenet, notaris.

Protesta de paraula lo dit en Domingo Vicent que no contrastant los dits aseguraments puxe corregir e castigar lícitam[e]nt e honesta al dit Pere [F]iguerola, macip seu, e lo qual stà afermat ab ell segons que per f[ur] e bona rahó és lícit, permés e legut. E segons que [se]nyor o amo deu ferir, castigar e corregir a macip o servent seu.

Testimonis: qui supra.²²

Altre exemple del 1422 s'enuncia amb una fórmula molt semblant:

En Johan Abri, obrer de vila, assegura la persona d'en Joan Gamiça, macip seu, absent e ab notari e scrivà de la cort stipulant etc pena de .CC. morabatins etc, promés etc obliga etc.

Testimonis: lo discret en Johan Domingo, notari, e en Anthoni Cerdà, scrivent.

Protesta emperò lo dit en Johan Abri, dessús dit, que puxa castigar al dit Joan Gamiça, macip seu, lícitament e honesta, si e segons que de amo a macip se pertany e és acostumat fer.

Testimonis. qui supra.²³

Com bé s'observa als dos exemples, el contractant posava de manifest la seua queixa a l'hora d'acatar l'assegurament que el macip li sol·licitava al Justícia Criminal. En el primer d'ells, de l'any 1403, a més, ens parla de la coneixença de la normativa foral vigent que el mestre o contractant tenia i a la qual s'emparava, al·legant així que el dret a castigar al seu mosso o macip estava corroborat per la llei i li era lícit. En el segon cas, uns anys més tard, en 1422, l'amo sobreentén que li està permés per pròpia voluntat poder castigar al seu macip, aferrant-se a la pertinença i al costum que a ell com a amo o mestre li era estat reservat, queixant-se doncs del fet que li suposava assegurar al seu mosso, veient-se així privat de poder fer ús i aplicar aquelles correccions que per la normativa foral li eren estat garantides.

22 ARV, *JC*, Cèdules, 17, 2a mà, s.f.

23 ARV, *JC*, Cèdules, 19, 10a mà, s.f.

Pel que fa a les parts demandants d'aquestes llicències hem pogut identificar l'ofici que tenien en bona part d'elles. De les 117 llicències estudiades en 69 d'elles s'assenyalava l'ofici del contractant que es classifiquen de la següent manera:

Taula 3. *Nombre d'oficis identificats que demanen llicències per castigar els seus mossos*

<i>Ofici</i>	<i>Nombre de llicències demandades</i>
Sabater	9
Teixidor	6
Paraire	5
Pintor	5
Argenter	4
Pellisser	4
Corder	3
Sastre	3
Tapiner	3
Prevere	2
Ferrer	2
Carder	2
Corredor	2
Vanover	2
Llaurador, frener, esparter, notari, mercer, assaonador, picador, bosser, tirater, guanter, llancer, peller, candeler, apuntador, flaquer, sisser, obrer de vila.	1

Com bé es pot observar, l'ampla especialització laboral i la divisió dels treball a l'Edat Mitjana es veu reflectida en aquest llistat. Aquesta diversitat laboral posa de manifest la favorable conjuntura econòmica i laboral que la capital valenciana estava vivint durant les últimes dècades del segle XIV i que es palesaria plenament i acabaria encunyant-se sota el conegut nom de Segle d'Or al segle XV. Aquesta tendència a la fragmentació amb professions cada vegada més especialitzades es vinculava directament amb el procés d'especialització tècnica i socioprofessional, de la divisió social del treball i

de l'augment demogràfic.²⁴ A més, aquestes xifres posen de relleu la necessitat d'una major quantitat de mà d'obra en alguns camps de treball destacant, entre tots ells, el del tèxtil i el cuir, uns sectors d'entre els quals destacaria el del treball de la seda.²⁵

Tanmateix, aquests amos o mestres hagueren de deixar constància i justificar en moltes de les llicències registrades que no les sol·licitaven per un possible rancor, motius personals o, simplement, pel fet de veure patir al seu esclau, sinó que havien de donar una raó per la qual creien necessària l'aplicació d'una mesura correccional i jurar que no ho demanaven per simple *malícia*:

L'honrat lloctinent ordinari de Justícia Criminal dóna llicència an Miquel Medina, çabater, que sens encorriment d'algunes penes puxe metre o fer metre per via de càstich e correcció un cep al peu o cama de Matheuet Pasqual, macip d'aquell, d'edat de XIII anys, poch més o menys, com afermàs que li fogia es temia que no lo fogís e jura que no u demanave per malícia.²⁶

En definitiva, l'objectiu que es perseguia amb la inserció de ceps, cadenes, estaques o grillons a les cames no era altre que la retenció física per impedir les fugides que força sovint eren recurrents entre els afermats o macips. Si tenim en compte que aquests es posaven al servici d'aquests treballadors des que eren xiquets o ben joves, entre 7 i 12 anys, amb contractes que podien fer-los estar sota la seua direcció fins haver complit 20 anys aproximadament, els quals, apart d'estar aprenent un ofici també havien de servir-los en altres quefers domèstics.²⁷ Tot i no saber la causa de les fugides dels mossos podríem suposar que els motius pels quals aquests joves decidien escapar-se dels seus amos era degut a les dures condicions de treballs a les que estaven sotmesos.

24 Iradiel, 2017: 298; Altres títols que palesen aquest augment demogràfic són: Cueves, 1962: 141-167; Cruselles, 1998; Santamaría, 1992: 363-386. Rubio, 1992: 495-525.

25 Pel que fa als treballs referents a la indústria sedera en la Corona d'Aragó i en específic al regne de València ens remetem a assenyalar alguns de Navarro Espinach, d'entre els quals destaquem «El arte de la seda en el Mediterráneo medieval», *En la España Medieval*, 27 (2004): 5-51; «Los genoveses y el negocio de la seda en Valencia (1457-1512)», *Anuario de estudios medievales*, 24 (1994): 201-224; «Valencia en las rutas de la seda del mediterráneo occidental (siglos XIII-XV)», en Ricardo Franch Benavent, Ricardo (coord.), *Las rutas de la seda en la historia de España y Portugal*, València, 2017: 99-128; y «La sedería», en Rafel Narbona (coord.), *Ciudad y Reino: claves del siglo de oro valenciano*, València, 2015: 174-176.

26 ARV, JC, Cèdules, 15, 3a mà, s.f.

27 Sixto, 1993: 133.

4. Castigar els esclaus

Al llarg del Quatre-cents començava a consolidar-se el paper protagonista que va tindre l'esclavitud valenciana a la capital del regne, arribant a la seua etapa d'esplendor entre la segona meitat del segle XV i principis de XVI, convertint-se doncs en un dels punts claus del Mediterrani en matèria esclavista.²⁸

L'esclavitud a l'àrea mediterrània cristiana i a la València de finals del segle XIV i durant el segle XV tenia sobretot un sentit laboral, efectuant-se la compra d'aquests individus per a la realització de múltiples tasques.²⁹ En aquest sentit, els llibres de cèdules no ens especifiquen la funció que aquests esclaus realitzaven a l'interior de les llars on estaven, només ens assenyala el nom de l'esclau o l'esclava i, en ocasions, l'ètnia a la qual pertanyia. D'aquestes llicències de càstigs identificades 12 atenyen a aquest grup i la finalitat per la qual s'expediren foren les següents:

Taula 4. Motius i nombre d'aparicions de llicències de càstigs aplicades als esclaus

<i>Motius d'aquestes llicències</i>	<i>Nombre d'aparicions</i>
Assotar	9
Fugir	3
Furt	1
Sense especificar	1

A diferència de les llicències atorgades als mestres per castigar als seus mossos, en aquestes, les referents als esclaus, s'empraven com una mesura de correcció que afectava directament a la integritat física en forma de càstig—als documents acostuma aparèixer *per via de càstich e correcció*—generalment en forma d'assot.

L'onrat en Bernat Borrell, regent l'ofici de Justícia Criminal per l'onrat en Francesch Aguilar, Justícia dessus dit, dona llicència an Bernat Miró, blanquer, perquè pogués fer donar per rahó de càstich a Bernada, sclava

28 Marzal, 2006: 234.

29 Marzal, 2006: 603-604; Heers, 1989: 138.

sua de linatge de moros XX açots per Francesch Urgellés, saig, per via de càstich e correcció.³⁰

Altre dels motius per demanar les llicències van ser per resoldre possibles conflictes que s'havien originat dins la llar, aplicant una mesura coercitiva per tal d'obtenir la veritat del succés. Els esclaus, com qualsevol altre tipus d'individu a l'Edat Mitjana podia estar temptat de realitzar un acte reprobable, ja fora en forma de delictes menor o greu.³¹ En aquest cas observem una llicència atorgada on s'aplicaren cinquanta assots amb un doble objectiu, d'una banda per extraure la veritat sobre un furt pel qual l'esclau estava sent acusat i, d'altra banda, per corregir-li la seua conducta i tendència a l'escapament:

L'honrat en Jacme Dezpont, regent lo ofici de justiciat criminal per la absència del dit Justícia, lo qual ere anat segons se dehia tras los hòmens que-s dehie que haurien mort lo governador, dóna licència an Jacme Squerre, perayre, que sens encorrimment d'algunes penes e per via de càstich e correcció puxe donar e fer donar a Jordi, de linatge de tàrters, sclau d'aquell, L açots per Francesch Urgellés, saig morodevaques, com digués que aquell dit sclau li hauria feyt alguns furts en casa sua, per traure la veritat e que li fogie.³²

Com s'observa en els dos anteriors exemples, l'encarregat de dur a terme l'acció punitiva en forma d'assots havia sigut el saig i botxí—*morrodevaques*—Francesch Urgellés. En altres poques ocasions hem trobat o bé només a un saig, o bé al botxí essent designat, tot i que sembla que no sempre havien de ser exclusivament els membres dels cossos de seguretat els qui hagueren d'aplicar els càstigs. En la majoria d'aquestes llicències no s'especifica qui era l'encarregat de dur a terme els assots, entenent-se doncs, que, d'una banda, el mateix sol·licitant podia realitzar-los o, d'altra banda, el sol·licitant podia tindre la potestat per triar-ne una tercera persona perquè els realitzara.

En aquest últim exemple veiem que la llicència es va expedir per conèixer si realment Jordi, l'esclau del pareire Jaume Esquerre, havia estat el responsable dels furts comesos dins la llar del seu amo pels quals tractava de fugir. Bé és cert que a l'Edat Mitjana no feia falta ser vertaderament el culpable d'un delictes perquè hom fora castigat. Existiren diferents mètodes de tortura a

30 ARV, *JC*, Cèdules, 15, 1a mà.

31 Marzal, 2006: 184.

32 ARV, *JC*, Cèdules, 18, 4a mà, fol. 8v.

València³³ i a la resta de l'occident medieval per crear una veritat artificial sobre un individu qui, per tal de no seguir patint els turments, confessava haver comés un delictes sense realment haver-lo dut a terme. En aquesta llicència s'especifica de manera explícita que un dels motius pels quals es demanava, apart dels furts i de la fugida que l'esclau suposadament volgué dur a terme, era *per traure la veritat*, una veritat que, com s'ha dit, sovint es creava, mitjançant l'aplicació de càstigs com seria, en aquest cas, a través d'assots.³⁴

Tot i que podem pensar que la manera d'aplicar els càstigs podia ser única i estandarditzada no tenim massa informació sobre les possibles variants que es pogueren fer servir o existir. Es sap que l'aplicació d'assots mitjançant l'ús d'un fuet era el càstig corporal més popular durant l'Edat Mitjana. Del fuet com a instrument emprat a València sabem molt poc, només gràcies a alguns dibuixos trobats en algun procés s'intueix que aquests tenien entre cinc o sis cues amb una bola o nus en la punta de cadascuna d'aquelles.³⁵ En un primer moment es podria donar per entès que només existia una única manera d'aplicar els assots, sense tenir en compte si dins d'aquesta pràctica de càstig corporal existiren altres formes o altres condicionats que limitaren un tipus de fuet o assot. No obstant, en una de les llicències expedides on es donava permís per aplicar un total de 50 assots es palesa per escrit la manera en què aquests havien de ser aplicats, utilitzant-se l'adjectiu *leugerament* per definir-los:

L'onrat micer Berenguer Clavell, assessor ordinari e tinentloch del dit honrat Justícia en Criminal, dóna licència an Loís Jordà que sens encorrimment de algunes penes, per via de càstich e correcció, puxe donar o fer donar per Pere Ramon, saig, a Caterina, esclava sua de linatge de xarquesa, L açots leugerament.³⁶

Aquesta excepció ens planteja la possibilitat d'entendre que la força i la brutalitat a l'hora d'aplicar les fuetades poguera estar condicionada per factors com podien ser el sexe de la persona que els anava a rebre. Aquesta nomenclatura adjectiva que caracteritza la pràctica punitiva estava dirigida en aquest cas contra una dona. Aquesta especificació ens fa pensar que el sector femení podria tindre l'oportunitat de rebre aquestes fuetades de manera

33 Salvador, 1996: 263-289; Graullera, 1996: 56-66.

34 Narbona, 1987: 156-157.

35 Graullera, 1996: 59.

36 ARV, JC, 18, Cèdules, 11a mà, fol. 5v.

diferent i no tant violentes com les que rebrien els homes. Aquesta diferenciació podria tindre el seu sentit tenint en compte que, la dona no estava equiparada en tots els aspectes amb els homes per l'actitud misògina envers elles, com bé es manifesta als furs, on s'assenyala que la *la natura de la fembra és pus flaca que aquella de l'hom*.³⁷ Aquesta consideració sobre la dona podria vincular-se amb una pràctica menys agressiva cap a les dones en matèria d'assots, ja que al entendre's que per naturalesa la dona era més feble l'aplicació estàndard de fuetades podrien ser massa damnoses per als seus cossos, podent-se donar la possible d'aplicar-se sobre elles o bé els assots regulars, o bé altres que esdevingueren menys perjudicials.

En definitiva, les llicències de càstigs que s'expediren per a aquest grup determinat com eren els esclaus tingueren com a objectiu posar en compromís la seua integritat física, ja que en totes elles es demanava que aquests foren assotats ja fora per tractar de fugir, haver comés un furt, o simplement per corregir la possible desviació de la conducta submissa a la qual havien de ajustar-se.

5. Retenir els insans

El tercer grup que va patir aquestes llicències de càstigs van ser les persones amb problemes de salut mental. De la mateixa manera que en altres espais de l'occident medieval, a la Península Ibèrica, els insans eren vists com individus incapaços de controlar alguns dels seus actes³⁸. L'obra de Tropé posa de relleu el paper cabdal que tingueren els hospitals durant l'Edat Mitjana estudiant en específic l'Hospital dels Innocents i l'Hospital General de la ciutat de València dels segles XV al XVII en l'atenció d'aquestes persones.³⁹

La normativa foral valenciana també va tenir en compte la situació d'aquest sector de la població. Les persones amb problemes mentals eren considerades com individus irresponsables dels seus actes i, per tant, les penes previstes per a una persona amb condicions de salut mental estables no se'ls podien aplicar.⁴⁰

37 *Furs de València*, fur 1, rúb. XI, llibre VI.

38 Tropé, 1994: 20.

39 Tropé, 1994: 20.

40 Tropé, 1994: 20-21.

Aquella cosa que infant ço és menor de set anys, o furiós que no haurà enteniment fara deu ésser sens pena, emperò lo furiós deu ésser guardat diligentment e curosa per sos parents o deu ésser mes en presó per ço que no pusca fer mal a alcú per sa furor o per sa oradura.⁴¹

De les més de cent llicències compilades només 4 van dirigides contra aquest grup. Els motius que s'al·legaven per aplicar-los dits càstigs eren que aquestes persones havien perdut el seny o bé havien embogit i adoptaren actituds violentes. En tres dels quatre següents exemples, el primera, segon i quart, els demandats d'aquestes llicències foren parents pròxims, mentre que en el tercer no coneixem quin tipus de vincle pogueren tindre el demandant amb l'afectada:

L'honorable mossèn Johan de Valleriola, cavaller, Justícia de la ciutat de València en lo criminal, dóna licència e facultat de metre e/o fer metre e liguar les mans ab cadena e/o ab corda an Johan Guayta, corredor, que sens encorrimment d'alguna pena puxa tenir tanquat, liguat e ferrat a Pere, cunyat seu. Lo qual dit Pere és tornat frenench e orat, e lo qual té en casa sua en tal forma e manera que aquell no puxque fer dan ni dampnatge a deguna persona. E açò per dos meses següents contant del present dit dia de huy avant.⁴²

Lo honorable Justícia Criminal dóna e atorga licència an Martí Pastor, spaser, a mossèn Johan de Meça, prevere, e an Leonart Steve, taverner, e als altres parents d'en Berthomeu Steve, forner, que puxen metre ferres, ço és, cadena e grillons o altres qualssevol ferres al dit en Berthomeu Steve sens incorrimment d'algunes penes com al dit honorable Justícia conste, segons aquell aferma, que aquell dit Berthomeu Steve sia tornat insensat e fora d'enteniment.⁴³

L'onrat Justícia en Criminal de la ciutat de València dóna licència an Jacme Magraner, cabanyer, que sens encorrimment d'algunes penes puxe metre e fer metre a les mans e braços de la muller d'en Perpenya d'Algemezi, per ço com se diria que aquella seria folla e horada, e que hauria perdut lo seny o enteniment. Açò per tal que aquella no puxe dampnificar o fer mal a alguna persona.⁴⁴

Lo honorable mossèn Francesch Desplugues, cavaller, Justícia de la ciutat de València en lo criminal dóna licència an Pere Serilla, perayre, que sens encorrimment d'algunes penes com afermàs que Miquel Serilla, fill seu, ere foll d'enteniment e freturejós, e aquell es temia que no fes dampnatge a alguna persona ab la follia, que puxe metre o fer metre al peu o cama del dit

41 *Furs de València*, fur 54, rúb. 8, llibre IX.

42 ARV, *JC*, 19, 9a mà, s.f.

43 ARV, *JC*, 19, 3a mà, s.f.

44 ARV, *JC*, 18, 5a mà, fol. 25r.

Miquel una cadena, la qual dita licència li fon atorgada d'ací per tot lo mes de gener primervinent inclusive.⁴⁵

Com bé s'observa, la terminologia emprada per qualificar l'esglaó de bogeria eren dues: en el primer, tercer i quart exemple trobem els termes relacionats amb la nomenclatura *foll* i *orat*, uns termes que en el seu significat no tenen quasi diferència entre ells referint-se generalment a persones agitades i perilloses⁴⁶. En alguns casos, a més, s'inclouen altres termes que reforcen la perillositat d'aquests individus com *fretujerós* o *frenench* i, tanmateix, es fa força amb l'objectiu que es pretén aconseguir immobilitzant-los com era evitar que pogueren damnificar a algú com bé s'especifica al tercer exemple, *no puxe dampnificar o fer mal a alguna persona*, i al quart exemple, *no fes dampnatge a alguna persona ab la follia*; en el segon esglaó podríem encasellar a aquells individus que s'havien convertit en persones dependents que no suposaven un perill per a terceres persones. Una clara mostra podria ser el cas que trobem al segon exemple, on veiem que un individu ja no atenia a raons i per aquest motiu s'havia decidit lligar-li les mans per haver perdut el seny o, com bé indica el document, *sia tornat insensat e fora d'enteniment*.

Malgrat tot, en tots els casos que hem pogut trobar dins aquesta font el mètode de correcció o de punició no posava en perill la integritat física d'aquest sector social, a diferència del que els passava als esclaus, si no la seua capacitat de lliure moviment a partir de la retenció física mitjançant la inserció de ceps, cadenes o grillons, en unes ocasions als peus i en altres als braços. És així com l'objectiu final que es perseguia amb la immobilització d'aquestes persones amb problemes de salut mental eren apartar-los de la resta de persones perquè aquests no els danyaren o molestaren i, al mateix temps, posar-los fora de perill d'ells mateixos.

6. Castigar els familiars

Si passem a l'últim grup social que va patir aquests 'càstigs' observem que el total de llicències que afectaren a aquest grup foren 23. De totes aquestes, només en 9 s'al·lega el motiu de fugida per part d'aquests familiars, mentre que en les 14 restants no s'especifica la causa per la qual van ser demanades.

45 ARV, JC, 16, 12a mà, fol. 1r

46 Tropé, 1994: 75.

Alguns d'aquests familiars no estaven vinculats per la consanguinitat amb el demandant de la llicència i en ocasions també veiem que els unia un lligam tutor-afermat, exercint-se així una doble responsabilitat per part del cap de família: una com a cap de família i altra com a tutor del seu afermat o macip.

Lo honrat lloctinent ordinari dóna e atorga llicència an Beneyto Domingo, ferrer, que meta un cep a Michalet, nebot e macip seu, lo qual li puxa sostenir d'ací a al vespra de tots sants primervinent sens encontinent de algunes penes, lo qual dit fadrí afermava lo dit en Beneyto Domingo que stava ab ell ab carta.

Ts. En Johan Ferrer, scrivent, e en Perot Guillem, notari.⁴⁷

Altres, en canvi, estaven únicament caracteritzades perquè un parent del cap de família estava sota la seua responsabilitat, com podien ser nebots, fills, cosins etc.

[L'on]rat micer Berthomeu Sister, assessor ordinari e tinentloch del honorable [Justícia C]riminal de la dita ciutat dóna llicència an Andreu, que sens encorrimment d'algunes penes penes puxe metre per via de càstich e correcció un cep al peu al ca[ma] d'Andreu Portell, nebot seu, qui stà ab aquell com afermàs q[ue] li era fuyt algunes vegades es temia que no li fugís [e] jura que no-u demanava per malícia. La qual llicència [li] fon atorgada a un mes primervinent.⁴⁸

Com s'ha comentat, l'educació dels membres dels nucli familiar corresponia al pare. Quant la conducta d'alguns dels membres del si familiar es desviava la mesura correctiva que s'aplicava podia fer-se, o bé amb el vistiplau de la cort judicial mitjançant l'expedició d'aquestes llicències, o bé de manera instantània i directa, posant-se de manifest la duresa de l'època amb l'ús de la violència per fer efectiva la reeducació o correcció del comportament de l'individu.

En general, la mesura correccional que es va aplicar contra aquests membres del si familiar va ser sempre la immobilització física, tot i que també podríem pensar que l'ús d'aquestes retencions físiques no havien de perquè excloure possibles mètodes coercitius que afectaren directament la integritat de la persona castigada, aplicant-se-li colps per part del tutor, pare o cap de família, encara que les fonts no ens ho hagen revelat de manera explícita.

47 ARV, JC, 19, 10a mà, s.f.

48 ARV, JC, 16, 5a mà, s.f.

7. Conclusions

A la vista d'aquest estudi s'ha pogut constatar la identitat d'aquelles persones que, d'una banda, sol·licitaren les llicències de càstigs i, d'altra banda, aquelles que les patiren. Unes mesures correccionals que, sota l'emparament de la legislació foral valenciana, s'aplicaren als diferents sectors socials concrets que demostren que aquestes llicències s'expediren, en aquest cas, per als casos de macips, familiars i insans, amb l'objectiu de retenir físicament a aquests individus. Mentre que, aquelles llicències que s'executaren contra els esclaus tingueren una finalitat estrictament punitiva mitjançant l'aplicació de càstigs corporals en forma d'assots. Uns objectius punitius que ens han permés discernir quin tipus de càstig era el més habitual a l'hora d'aplicar-se cap a un sector social concret o altre.

D'aquelles 117 llicències expedides, els motius que van argumentar els sol·licitants fou la fugida en més de la meitat dels casos, amb un total de 53 per als mossos, en 9 dels familiars i en 3 dels esclaus, on tots ells sembla que tractaren de fugir de la tutela o direcció del seu mestre, amo o cap de família. A més, d'entre tots aquests sol·licitats podem afirmar que destacaren aquells membres vinculats amb la indústria tèxtil que durant la Baixa Edat Mitjana es van posicionar com un dels sectors punters de la capital valenciana.

Tot i la estandardització que es pressuposa a l'hora d'entendre els càstigs, hem plantejat la possible existència d'una variant relacionada amb la forma en què s'aplicaven els assots. Tenint en compte que només em trobat una única referència que parla sobre la lleugeresa en què dits assots havien d'aplicar-se cap a una dona esclava podem pensar que la condició sexual de l'individu que rebera dits assots podia ser un factor que la cort criminal pogués valorar a l'hora d'expedir dites llicències.

Per últim, aquest estudi ens ha permés donar a conèixer un aspecte nou i específic de la violència com és la violència domèstica a través d'unes fonts documentals que havien passat desapercebudes com són les llicències expedides pel Justícia Criminal de la ciutat de València. Ara bé, no coneixem si aquestes pràctiques punitives particulars estaven també presents en altres indrets de la Península Ibèrica o d'Europa. No ens hauria d'estranyar, però, que l'absència d'estudis i de fonts específiques que tracten aquesta temàtica no ens permeta assegurar-ho de manera rotunda, tot i que sí constatar-ho, almenys, per a la ciutat de València.

8. Referencias bibliográficas

- ÁLVAREZ BEZOS, Sabina (2015), «La carta de seguro: un instrumento de defensa de la mujer maltratada durante el reinado de los Reyes Católicos», *Clio & Crimen: Revista de Historia del Crimen de Durango*, 12: 65-90.
- BARBER BLASCO, Alberto (2020), «Per causa de certs crims per aquells perpetrats e comeses. Notícies, sancions i càstigs dels perseguits per la justícia valenciana al segle XV», *Scripta: revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 16: 131-149.
- BAZÁN DÍAZ, Iñaki (2019), «La tortura judicial en la Corona de Castilla (siglos XIII-XVI)», *Temas medievales*, 27, I: 1-46.
- BAZÁN DÍAZ, Iñaki (2012), «La utilidad social del castigo del delito en la sociedad medieval: *para en exemplo, terror e castigo de los que lo ovyesen*». En *Los caminos de la exclusión en la sociedad medieval. Pecado, delito y represión*. Logroño, Instituto de Estudios Riojanos: 447-475.
- BAZÁN DÍAZ, Iñaki (2007), «La pena de muerte en la Corona de Castilla en la Edad Media», *Clio & Crimen: Revista de Historia del Crimen de Durango*, 4: 306-352.
- CABRERA MUÑOZ, Emilio (1994), «Crimen y Castigo en la Andalucía del siglo XV», *Meridies: Estudios de historia y patrimonio en la Edad Media*, 1: 9-38.
- CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo (2014), «Conflictividad social en los reinos hispánicos durante la Baja Edad Media: aproximación historiográfica», *Vínculos de Historia*, 3: 34-53.
- CRUSELLES GÓMEZ, José María (1998), *Els notaris de la ciutat de València: activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*. València, Pagès editors.
- CUEVES GRANERO, María Amparo (1962), «Abastecimientos de la ciudad de Valencia durante la Edad Media», *Saitabi*, 12: 141-167.
- DEVIA, Cecilia (2015), «Aproximaciones historiográficas a la violencia en la Edad Media», *Medievalista*, 18: 1-36.
- GARCÍA HERRERO, María del Carmen (2008), «La marital corrección: un tipo de violencia aceptado en la Baja Edad Media», *Clio & Crimen: Revista de Historia del Crimen de Durango*, 5: 39-71.
- GRAULLERA SANZ, Vicente (1999), «Los derechos de las personas físicas en la normativa foral valenciana.» En Vidal Guitarte Izquierdo, *Estudios jurídicos. En homenaje al professor Vidal Guitarte*, vol. I. Castelló, Diputació de Castelló: 417-424.
- GRAULLERA SANZ, Vicente (1996), «El derecho penal en los fueros de Valencia.» En *Vida, instituciones y universidad en la historia de Valencia*. València, Universitat de València e Institut d'Estudis comarcals de l'Horta-Sud: 53-68.
- HEERS, Jacques (1989), *Esclavos y sirvientes en las sociedades mediterráneas durante la Edad Media*. València, Edicions Alfons el Magnànim.

- IRADIEL MURUGARREN, Paulino (2017), *El Mediterráneo medieval y Valencia. Economía, sociedad, historia*. València, Prensas de la Universitat de València.
- LÓPEZ OJEDA, Esther, coord. (2019), *La violencia en la sociedad medieval*. Logroño, Instituto de Estudios Riojanos.
- MARTÍN CEA, Juan Carlos, coord. (2010), *Convivir en la Edad Media*. Burgos, Dossoles.
- MARZAL PALACIOS, Francisco Javier (2006), *La esclavitud en Valencia durante la Baja Edad Media (1375-1425)*. València, Universitat. Tesi Doctoral.
- MONSALVO ANTÓN, José María (2020), «Conflictividad social en las ciudades medievales. Consideraciones sobre tendencias historiográficas de las últimas décadas». En Ángela Muñoz Frenández y Francisco Ruiz Gómez, coords., *La ciudad medieval. Nuevas aproximaciones*. Cádiz, Editorial de la Universidad de Cádiz: 191-214.
- MONSALVO ANTÓN, José María (2016), *Los conflictos sociales en la Edad Media*. Madrid, Síntesis.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (1987), *Malhechores, violencia y justicia ciudadana en Valencia bajomedieval (1360-1399)*. València, Ajuntament de València.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (1992), *Pueblo, poder y sexo: Valencia medieval (1306-1420)*. València, Centre d'Estudis d'Història Local.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (2005), «Las fuentes valencianas para la historia de la criminalidad.» En Flocel Sabaté, dir., *L'espai del mal*. Lleida, Pagès editors.
- NAVARRO ESPINACH, Germán (2017), «Valencia en las rutas de la seda del Mediterráneo occidental (siglos XIII-XV)». En Ricardo Franch Benavent, coord., *Las rutas de la seda en la historia de España y Portugal*, València, Universitat de València: 99-128.
- NAVARRO ESPINACH, Germán (2015), «La sedería». En Rafael Narbona Vizcaíno, coord., *Ciudad y Reino: claves del siglo de oro valenciano*. València, Ajuntament de València: 174-176.
- NAVARRO ESPINACH, Germán (2004), «El arte de la seda en el Mediterráneo medieval», *En la España Medieval*, 27: 5-51.
- NAVARRO ESPINACH, Germán (1994), «Los genoveses y el negocio de la seda en Valencia (1457-1512)», *Anuario de estudios medievales*, 24: 201-224.
- PÉREZ GARCÍA, Pablo (1990), *La comparsa de los malhechores*. València, Diputació de València.
- RUBIO VELA, Agustín (1992), «La población de Valencia en la baja Edad Media», *Hispania*, vol. 55/190: 495-525.
- SABATÉ I CURULL, Flocel (2007), «La pena de muerte en la Cataluña bajomedieval», *Clio & Crimen: Revista de Historia del Crimen de Durango*, 4: 117-276.
- SALVADOR ESTEBAN, Emilia (1996), «Tortura y penes corporales en la Valencia foral moderna: el reinado de Fernando el Católico», *Estudis: Revista de historia moderna*, 22: 263-289.

- SÁNCHEZ BENITO, José María (2019), «Entre política y delito: sobre la violencia y sus formas en las ciudades del centro peninsular (siglo XV)» En José María Monsalvo Antón, *Élites, conflictos y discursos políticos en las ciudades bajomedievales de la Península Ibérica*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca: 77-102.
- SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Álvaro (1992) «La demografía en el contexto de Valencia. Siglo XV», *Medievalia*, 10: 363-386.
- SIXTO IGLESIAS, Ricard (1993), *La contratación laboral en la Valencia Medieval: Aprendizaje y Servicio Doméstico (1458-1462)*. Universitat de València. Tesi de Llicenciatura.
- TROPÉ, Hélène (1994), *Locura y sociedad en la Valencia de los siglos XV al XVII*. València, Diputació de València.
- VINYOLES VIDAL, Teresa (2020), *Usos amorosos de las mujeres en la época medieval*. Madrid, La Catarata.

